

Məktəblinin etimoloji lüğəti
pedaqoji elmlər namizədləri¹,

Akif MƏMMƏDOV,

Şaban QARALOV

ASPIRANT. Lat. dilində “aspirantis” formasında “nəyəsə cəhd edən” mənasında işlənən bu söz “aspirare” (nəyəsə cəhd etmək, yönəlmək) feilindən yaranmışdır. Frans. dilinə keçərək “qulluq axtaran” mənasında işlənmiş, XIX əsrdə rus dilinə, oradan da Azərb. dilinə keçmişdir.

ASTANA. Azərb. mənşəlidir. “Aşağı, alt” mənasında işlənmiş “ast” sözü ilə “yan” (tərəf mənasında) sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Sonrakı inkişafda y samiti düşmüşdür: ast-yan-a > astana. Aşağı sözünün kökündəki “aş” da “ast”ın müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

ATƏŞFƏŞANLIQ. Azərb. dilinə fars dilindən keçmişdir. Həmin dildə iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: “atəş” – od və “fəşan” – saçmaq, səpmək. İlk mənada “od, işıq saçan” deməkdir.

ATLAS. Müasir dildə coğrafi termin kimi “coğrafiya xəritələri və ya heyvanlara, bitkilərə aid şəkillər məcmuəsi” mənasında işlənən bu söz əfsanəvi Livan kralı **Atlasın** adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Guya bu kral ilk dəfə səma qlobusunu tərtib etmiş və bu əşya da onun adı ilə adlandırılmışdır. Sonralar söz ilkin mənasını qismən genişləndirmişdir.

ATMOSFER. Əslən frans. dilindən olub, oradan XVIII əsrdə rus dilinə, sonralar isə Azərb. dilinə keçmişdir. Etimoloji quruluşuna görə iki hissədən ibarətdir: “atmos” və “sfere”. Bütövlükdə frans. dilində “mühit, əhatə olunmuş yer” deməkdir.

ATTESTAT. Lat. dilindəki “testare” sözündən olub, “şahidlik etmək, şahidlik ifadəsi vermək” deməkdir. Azərb. dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir.

¹ Əvvəli jurnalın 1991-ci il 2-ci nömrəsində dərc edilmişdir.

AXMAQ. Ərəb mənşəlidir. Həmin dildə “dəli” mənasında “əhməq” formasında işlənir. Azərbaycan dilinə keçdikdən sonra müəyyən fonetik (ə-a, h-x səs əvəzlənməsi) və semantik (gic, ağılsız) dəyişməyə uğramışdır.

AXTARMAQ. Azərb. mənşəli olub, etimoloji quruluşuna görə iki sözdən yaranmışdır: “ayaq” və “tart” (dart). Deməli, ilkin vaxtlar “ayağını çəkib aparmaq” mənasına yaxın bir mənada işlənmiş, sonralar həm mənaca, həm də şəkildə qismən dəyişikliyə uğramışdır.

AŞAĞI. “Alt – aşağı mənəli “aş – ast” (bax, ASTANA) kökü ilə vaxtilə həm də “yer, məkan” mənası bildirən “çağ” (indi bu söz müstəqil olaraq “vaxt, zaman” anlamı bildirir) sözünün yanaşı işlənməsindən yaranmışdır: ast-çağ-ı > aş-çağ-ı > aşağı (bax, ALÇAQ).

AŞIQ. Ərəb mənşəlidir. Həmin dildəki “eşq” sözü ilə eyni kökdəndir (“ŞQ”). Etimoloji mənada “eşqə tutulan, eşq adamı” deməkdir.

AŞIQ. (sənət növü). Etimoloji kök Azərb. mənşəli “aşı” feilidir. Bu kök özünü **aşıla**(maq) feilində də saxlaya bilmişdir. Etimoloji mənada “aşılayan, öyrədən” olmuşdur. Görünür, bu ad həmin sənəti daşıyanların əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranmışdır. “q” isə müasir dildə də feildən isim düzəldən morfem kimi işlənir (qoruq və s.).

AŞIQ. (oynaq sümüyü). “Aş”maq feilinə “-ıq” isim düzəldən şəkilçinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Bu ad həmin əşyaya əsas funksiyasına – bu və ya digər bədən üzvünün o tərəf bu tərəfə aşırılmasına, çevrilməsinə xidmət etdiyinə görə verilmişdir.

AŞPAZ. Fars mənşəli olub, **aş** (xörək mənasında) və **paz** sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Qaz” fars dilində “bişirmək” mənasında olan feilin (poxtən) köküdür.

BAZUBƏND. Azərb. dilinə fars dilindən keçmişdir. İki sözün birləşməsindən yaranmışdır: **bazu** (qolun dirsəkdən yuxarı hissəsi) və **bənd** (bağlamaq). Hərfi mənada “qola bənd edilən, bağlanan) deməkdir. Azərb. dilində bu sözün sinonimi kimi qolbağ da işlənir.

BAYQUŞ. Azərb. mənşəlidir. İki sözün – “bay” (bayquşun çıxardığı səsi təqlid edən söz) və “qu” (səs) yaranmışdır. Bu sözün **bayqu** formasında işlənməsi də həmin fikri təsdiq edir. “-ş” ünsürü sonradan xalq etimologiyasının təsiri ilə (bəy-quş) artırılmışdır.

BAYRAQ. Türk mənşəlidir. İlk kök olan **bay** müasir kalmık dilində “əlamət, işarə yol göstərən” mənasında işlənir. “-r” isə müasir dildə də adlardan feil düzəldən (otar, yaşar və s.) –ar, -ər şəkilçisinin qalıdır. “-aq” şəkilçisi isə feildən isim düzəldən şəkilçidir (**kəsək, sınaq və s.**) İlk mənada **bayraq** “yol göstərən, əlamət, nişanə” deməkdir.

BAYRAM. Azərb. mənşəlidir. “Ziyafət” mənasında işlənmiş **bay** isminə feil düzəldən –ır şəkilçisi əlavə olunmuş və **bayır** feilindən “-am” şəkilçisi vasitəsilə **bayram** sözü yaranmışdır. Türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir xakas dilində “bayram, ziyafət” mənasında **pay** sözü işlənir ki, bu da yuxarıda dediyimiz “bay”ın fonetik variantından başqa bir şey deyil. Deməli, **bayram** sözünün ilkin morfemləri belə bərpa olunur: bay-ır-am > bay-r-am > bay-ram.

BALABAN. Vaxtilə Azərb. dilində “alçaq, aşağı” mənasında işlənmiş **bala** ilə “səs” mənasında olan **ban** sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Hərfi mənada “alçaq səslə musiqi aləti” deməkdir. **Bala** sözü müasir dildə müəyyən semantik dəyişikliklə (**uşaq, övlad**) işlənir. “Ban” isə işləklidən qalmış, izini **banla** (bax, BANLA) sözündə saxlamışdır.

BANK. Əslə almandır. Həmin dildə “stol, miz” deməkdir. İtalyan dilinə keçərək “üstündə pul xırdalanan stol” mənasında işlənmiş və tədricən bugünkü mənasını kəsb etmişdir. Sonralar, frans., oradan da rus dilinə keçmiş, Azərb. dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur.

BAR. Fars mənşəlidir. Həmin dildə bir neçə mənada – yük, dəfə, bəhrə, var-dövlət, ana bətnində uşaq – işlənir. Azərb. dilinə keçdikdə isə yalnız bir mənasını – meyvə, bəhrə mənasını saxlamışdır.

BARDAQ. Etimoloji əsasına görə iki hissədən ibarətdir: “bar” və “daq”. Qədim türk mənbələrində işlənmiş **bar, bor** sözü (“mey, şərab” mənasında) tədricən ilkin mənasını genişləndirərək, “ümumiyyətlə, “şirə, mey, şərab, şərbət” anlayışlarını bildirmişdir. “Dağ” isə ən qədim zamanlarda Ural-Altay dillərində müxtəlif fonetik variantlarda “məkan, yer, məskən” mənasında işlənmiş və tədricən “qab” mənasını kəsb etmişdir.

BAROMETR. Yun. dilindəki iki sözdən – “baro” (ağırlıq) və “metr” (**metreo** – ölçürəm) yaranmışdır. Hərfi mənada “ağırlıq ölçürəm” deməkdir. Qədim yunanlar belə hesab edirdilər ki, havanın da müəyyən ağırlığı var və bu ağırlıq onlara təsir edir. Məhz bu ağırlığı (deməli, “havanın təzyiqini”) ölçən cihaza **barometr** adı vermişdilər. Dilimizə **metr** ilə düzələn başqa sözlər də keçmişdir: **termometr, monometr** və s.

BARIŞMAQ. Azərb. mənşəlidir. Kök “getmək” mənasında olan **bar** feilidir. Bu, “var” fonetik variantında da işlənmiş və Azərb. dilindəki **var-gəl** mürəkkəb sözündə özünü saxlamışdır. –**ış** isə hərəkətin birgəliyini bildirən feil düzəldən şəkilçidir. Hərfi mənada “birgə getmək” deməkdir. Müasir dildə də həmin mənaya yaxın “yola getmək / yol getmək” frazeoloji birləşməsi işlənir.

BASKETBOL. Bax, VOLEYBOL.

BACANAQ. Azərb. mənşəli olub, tarixən iki hissədən ibarətdir: **bacı** və **inaq**. Birinci tərəf müasir dildə də qohumluq münasibətini bildirən söz kimi işlənir. İkinci tərəf isə vaxtilə türk dillərində “dost, yoldaş” mənalarında işlənmişdir. Beləliklə, **bacanaq** etimoloji əsasda “bacılar vasitəsilə dost, yoldaş olanlar” mənasını ifadə etmişdir. Tədricən “bacı”dan **ı** düşmüş, “inaq” hissəsi də ahəngə uyğunlaşdırıldığından söz bütövlükdə **bacanaq** kimi formalaşmışdır.

BETƏR. Fars dilindən olub, etimoloji quruluşuna görə “beh” (yaxşı) və “təhər” (əslində **tövr**) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Hərfi mənada “yaxşı təhər” deməkdir. Dilimizə keçdikdən sonra müxtəlif dəyişmələrə uğramış və tədricən bugünkü formanı kəsb etmişdir: **beh-tövr > beh > təhər > betər**.

BEŞİK. Türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir tunqus dilində “yatmaq” mənasında “**be-**” feili işlənir. Rus dilindəki **bay-bay** (uşaq dilində “yatmaq” mənasında) sözünün də həmin feildən yarandığı güman edilir. **Beşik** sözünün əsasında da həmin feil (“be-beş”) durur. Hərbi mənada “yatmaq yeri” deməkdir.

BƏDƏNNÜMA. Ərəb mənşəli “bədən” ilə fars mənşəli “nüma” (**noma** – göstərmək) sözlərindən yaranmışdır. Tərkibində “nüma” olan başqa sözlər də Azərb. dilində işlənir. (Bax, **NÜMAYİŞ**).

BƏYANAT. Ərəb dilindəki “bəyan” sözünün cəmidir. (-**at** cəmlik bildirir). Azərb. dilində tək isim kimi işlənir.

BƏLƏD. Azərb. mənşəli olub, etimoloji quruluşuna görə düzəltmədir; “bəl” kökünə “-əd” şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. Müasir dildə “bəl” müəyyən fonetik dəyişikliklə **bil**(mək) formasında işlənir. **Bəlli**, Həsənoğlunun məşhur qəzəlindəki **bölürməz** (“Dutuşmayınca dər atəş **bölürməz** xisləti-ənbər”), dialektlərdə daha çox işlənən **bəlləmək** (müəyyənləşdirmək mənasında) sözlərində isə kök öz ilkin formasını (**bəl**) mühafizə edə bilmişdir. “-əd” feildən ad düzəldən şəkilçidir. Ona eyni formada “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş **minəd** (min-əd, minik mənasında) sözündə də rast gəlirik.

BİZNES. İng. mənşəlidir. “bizi” – (aktiv, çalışqan) sözündən əmələ gəlib, “biznes” formasında işlədilir, “iş, məşğuliyyət” deməkdir. Rus dilinə sovet dövründə daxil olmuş, oradan da son dövrdə Azərb. dilinə keçmişdir.

BİLDİRÇİN. Azərb. mənşəli olub, iki tərkibdən ibarətdir: **bildir** və **çin**. Birinci hissə həmin quşun çıxardığı səsi ifadə edir, **çin** isə vaxtilə “quş” mənasında işlənmiş sözdür (bax, **GÖYƏRÇİN**).

BIÇAQ. Azərb. mənşəlidir. “Kəsmək” mənasında işlənmiş **biç** / **biç** kökündən “**aq**” şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. “Biç” fonetik variantından **biçin**, **biçənək** və s. əmələ gəlmişdir. Bu variant müasir dilimizdə işləndiyindən həmin sözlər düzəltmə hesab edilir. “**Biç**” variantı isə müasir dildə müstəqil işlənmir. **Biçqi** sözü də həmin kökdən yaranmışdır.

BLOKADA. İng. dilindəki **blok** (bağlamaq, qabağını kəsmək) sözündəndir. İng. dilindən alm. dilinə, oradan XVIII əsrdə rus dilinə, rus dilindən isə Azərb. dilinə keçmişdir.

BÖYRƏK. Azərb. mənşəlidir: **böyür** (yan, ətraf mənasında) sözünə “-ək” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Sonralar **ü** saiti reduksiya nəticəsində düşmüşdür.

BÖYÜRTKƏN. Azərb. mənşəli olub, iki sözün (**böyür** və **tikan**) birləşməsindən yaranmışdır. Birinci tərəf özünün fonetik formasını tam saxlasa da, ikinci tərəfdəki **i** saiti düşmüşdür (**tikan** – **tkən**).

BUYNUZ. Azərb. mənşəlidir. “Boyun” sözündən yarandığı güman edilir. (y) – z isə ikilik bildirən ünsürdür (bax, **GÖZ, DİZ**)

BULUT. “Bula” kökünə isimdüzəldən “-t” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Bu kök müasir türk dillərinin bir çoxunda “əhatə etmək, dövrələmək” mənasında işlənir. Görünür, “bula-” sözündə ilkin kök “bu” olmuş və “-la” şəkilçisi vasitəsilə feil düzəlmişdir. Azərb. dilində bu kökün izlərinə **bürümək, burmaq, bulamaq** sözlərində rast gəlirik.

BÜRO. Frans. mənşəlidir. Həmin dildə əvvəllər “dəvə yunundan hazırlanmış parça”ya deyilmiş. Sonralar bu söz maraqlı inkişaf yolu keçmişdir: bir müddət həmin yun parça ilə örtülmüş stol, daha sonra o stolun olduğu otaq **büro** adlandırılmışdır. Tədricən müəssisə və ya təşkilatın bir şöbəsini (maşın bürosu, layihə bürosu və s.), iclas yerini bildirmiş, nəhayət, müasir dildə “təşkilatın mərkəzi” (komsomol bürosu, partiya bürosu) mənasını kəsb etmişdir.

VAĞZAL. İng. mənşəlidir. Təxminən XVII əsrdə Londonda yaşamış **Ceyn Vonun** adı ilə bağlıdır. Bu işgüzar qadın öz həyatını ictimai gəzinti yerinə çevirmiş, orada pavilyon tikdirmişdir. Həmin yer sahibinin adı ilə “Boksxoll” (Vo xanımın bağı) adlandırılmışdır. Sonralar bu söz **voksxoll, vokzal**, rus dilindən Azərb. dilinə keçdikdən sonra isə **vağzal** şəklində formalaşmış və tədricən ilkin mənadan uzaqlaşmışdır.

VELOSİPED. Lat. dilindəki “veloks” (cəld) və “ped” (ayaq) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Azərb. dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir.

VİTRİN. Frans. mənşəli “vitrine” sözündəndir, etimoloji mənası “şüşə yeşik” deməkdir.

VOLEYBOL. İng. mənşəli “voley” (atəş) və “bol” (top) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Etimoloji əsasda “top atəşi” mənasını verir. İkinci tərəfin (**bol**) iştirakı ilə düzələn başqa bir neçə söz də - **futbol** (fut – ayaq), **həndbol** (hənd - əl), **basketbol** (basket – səbət) və s. Azərb. dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir.

QAYITMAQ. Etimoloji kök vaxtilə “geri dönmək” mənasında müstəqil işlənmiş “qay-” hissəsidir. Bu kök müxtəlif fonetik variantlarla **qıyılmaq**, **qıyqaçı**, **qaytarmaq** İ.Nəsiminin dilində təsadüf etdiyimiz **qayırmaq** (“qayıtmaq” mənasında, “Yar yolunda ölür isəm, haq bilir qayırılmaz”) sözlərində də işlənir.

QAYÇI. Azərb. mənşəlidir. “Doğramaq, kəsmək” mənasında işlənmiş **qıy** – **qay** feilindəndir, əslində **qıyıçı** (**qıy-ıçı**) olmuşdur: qıy-ıçı > qay-ıçı > qayçı. **Qıymə**, **qıymaq-qıyma** sözləri də həmin kökdəndir.

QALDIRMAQ. Azərb. mənşəli olub, “qalx-” feilinə “-dır” şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Sonralar yanaşı işlənən üç samitdən biri (x) düşmüşdür.

QARA-QORXU. Azərb. mənşəlidir. Etimoloji əsasına görə yaxın mənəli sözlərin yanaşı işlənməsindən yaranmışdır. **Qara** indiki rəng mənasında deyil, vaxtilə işləndiyi “qorxulu, vahiməli” mənasındadır. Həmin mənə müasir dildə təkə “qara basmaq” ifadəsində nisbətən müstəqil şəkildə qalmışdır. **Qorxu** sözünün özündə də “qara” ilə eyniköklülük hiss edilir.

QARALTI. **Qara** sifətinə “-ar” feildüzəldən şəkilçi artırmaqla **qararmaq** feili düzəlmiş, bu feildən isə “-t” (təsirlik şəkilçisi) və “ı” (isimdüzəldən) şəkilçiləri vasitəsilə **qarartı** (qara-ar-t-ı) sözü formalaşmışdır. Sonralar yanaşı gələn **a** saitlərindən biri düşmüş, **r** isə dissimilyasiya nəticəsində **l** səsinə keçmişdir. Müqayisə et: **ağartı**, **bozartı**, **göyartı**.

QARDAŞ. Müasir Azərb. dilində “bir anadan olan oğlanlar” mənasında işlənirsə, vaxtilə həm də “bir anadan olan qızlar” mənasında işlənmişdir. Məs., “Bənim yeddi **qız qarındaşı**m sorar olsam, sağ arğış?” (“Kitabi-Dədə-Qorqud”). Etimoloji əsasına görə aşağıdakı morfemlərinə ayırmaq olar: **qarın-da-ş**. **Qarın** sözü bugünkü mənasındadır. Sonralar “ın” hissəsi düşmüşdür, “-da” məkan anlayışını ifadə edən şəkilçidir, “ş” isə türk dillərində çox qədim zamanlardan “şəriklik, yoldaşlıq” məfhumunu ifadə edən “eş” sözünün şəkilçiləşmiş ünsürüdür. Beləliklə, ilkin formada “qarında ortağ, şərik olan şəxslər” mənasında işlənən qardaş / qarındaş sözü tədricən semantikasını daraltmış və bir anadan olan oğlanlar mənasında sabitləşmiş, bir anadan olan qızlar mənasında isə “bacı” sözü işlənmişdir.

QASTROL. Alm. dilindəki “qonaq” mənasında olan “qast” sözündəndir. Rus dilində işlənən “qost” (qonaq) sözü də buradandır. Azərb. dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir.

QIZARMAQ. M.Kaşğarlı göstərir ki, bu feil “qızıl erdi” sözlərindən formalaşmışdır. İndi də “qızarmaq” feilinin qızıl, qırmızı sifətləri ilə semantik bağlılığı aydın hiss olunur. Bu, hər şeydən, onunla əlaqədardır ki, hər üç söz (**qızıl**, **qırmızı**, **qizar**) eyni kökdən – qız / qır formalaşmışdır, “-ar” şəkilçisi isə M.Kaşğarlının göstərdiyi “erdi” müstəqil feilinin tədricən şəkilçiləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

QONAQ. Azərb. mənşəlidir. Kökü “qon-” feilidir. Qədim mənbələrin dilində bu kökün müxtəlif mənalarına rast gəlirik: enib oturmaq, qonaq qalmaq, qışlamaq, dayanmaq, məskən salmaq və s. Sonralar həmin mənaların bəziləri itmiş və indi ancaq “quşun budaqda oturması” mənasında işlənir.

QULAC. Azərb. mənşəli olub, iki sözün – **qol** və **aç(maq)** birləşməsindən ibarətdir. Ölçü vahidi kimi işlənən bu sözün leksik mənası da (qolu açmaqla müəyyən bir şeyin uzunluğunun ölçülməsi) etimoloji mənə ilə müəyyən qədər yaxındır. Deməli, söz formaca belə bir inkişaf yolu keçmişdir: qol – aç > qul – aç > qulac.